

SÚOSTROVIE GULAG: ROMÁN/ESEJ (Genologické poznámky)

Eva Kúchová (Brno)

Slovenský literárny kritik O. Marušiak sa zaoberal otázkou literárnoteoretickej definície diela *Súostrovie GULAG* po stránke významovej a výstavbovej v zmysle druhu, žánru, príbehov, charakterotvorby. Od neho sa i dozvedáme, že niektorí zainteresovaní teoretici a kritici dielo považujú za román, iní za esej. Pokúsime sa tu načrieť do hlbín týchto dvoch žánrov, zaznamenáme zistené skutočnosti, ktoré nám pomôžu pri výslednom hodnotení diela z pohľadu žánru.

Epika v modernom slova zmysle je základný sujetový literárny rod. Stredobodom je udalosť. Autor sa sústreďuje na rozprávanie deja a usiluje sa o dejové napätie, a preto sa epika javí ako žáner „objektívny“. Bezpríznamový rozprávateľ čas je minulý, ale existuje aj vo forme prítomného času (napr. dialóg). Dej môže mať aj lyrika, ale v epike ide o konfliktový dej, o vyjadrovanie zložitejších kauzálnych súvislostí. Neustále vzniká množstvo nových epických žánrov, ale medzi najrozšírenejšie patrí román, poviedka a novela.

Považujme (hypoteticky) *Súostrovie Gulag* za román. V dnešnej modernej dobe nemôžeme žiadnu poučku ani definíciu, ktorá by charakterizovala román, brať za relevantnú. O románe sa dá povedať, že je to prozaické dielo veľkého rozsahu, v ktorom je zachytený široký a zložitý úsek života jedinca aj spoločnosti. V románe sa zložitý životný proces ukazuje v celej šírke a zložitosti vývinu. Námet je zložitý, konajúce osoby sa zobrazujú všestranne, obrazy sú mnohotvárne.

Táto teoretická „definícia“ by nám spravidla postačila na to, aby sme mohli konštatovať, že dielo *Súostrovie Gulag* je naozaj román, má veľký rozsah (više tisíc osemsto strán), v ktorom je zachytený široký a zložitý úsek života. V románe sa zložitý životný proces ukazuje v celej šírke a zložitosti vývinu.

Klasický román sa pokladá za nie čisto epické, ale syntetické dielo, tzn. obsahuje prvky epické, lyrické i dramatické. W. Kayser rozlišuje tieto druhy románu 1. *Román akcie*; 2. *Román postáv*; 3. *Román priestoru*. Do prvej skupiny zaraďuje napríklad historické, cestopisné a ľúbostné romány. Do druhej skupiny patria autobiografické romány, psychologické a vývinové romány. Do tretej skupiny zaraďuje napríklad romány spoločenské, situačné, časové.

Pri takomto členení by nám do úvahy pripadal druh *román postáv*, tzn. druhá skupina. Patria sem autobiografické romány. Ako sme pri našom výskume kon-

štatovali, *Súostrovie Gulag* nie je čisto autobiografický román, má memoárovú dominantu a jeho autobiografické črty sú tesne späté s faktografickými.

Čo sa týka rámcovej kompozície, klasický román má tieto hlavné časti: 1. *Expozícia*; 2. *Kolízia*; 3. *Kríza*; 4. *Peripetia*; 5. *Katastrofa*. V tomto bode však narážame na problém, pri ktorom zisťujeme, že naše skúmané dielo takúto chronologickú kompozíciu nemá. Nachádzame ju v určitých úsekoch, častiach a kapitolách, ale plynulo neprechádza z jednej do druhej, atď. *Súostrovie Gulag* je takisto román syntetický, tzn. obsahuje prvky epické, lyrické i dramatické. Epickosť je založená na dejí, na fabule, ktorá sa rozpráva. V celom skúmanom diele je dej dominantnou a integrujúcou zložkou.

V ruskej literatúre sovietskeho obdobia je príznačná optimistická tragédia, tzn. hrdinovia hynú v boji za ideál. Ale Solženicynove diela nie je možné spájať s týmto typom tragiky. V jeho dejoch sa odohrávajú tragédie, ale optimistické nie sú. Vytvoril tragiku, ktorá vznikla až v socializme. Je hovorcom človeka, pre ktorého sa síce robil socializmus, ale pre ktorého sa stotožnenie jedinca so spoločnosťou zmenilo z oslobodenia a sebahodnotenia v novú formu zmárnenia, v ktorej sa plodí zvrôta, záhuba a skutočné hodnoty neexistujú.

Podľa Natalie Sarrautovej sa najdôveryhodnejším v celej dôkladnej dejejovej mašinérii stal iba „drobný skutočný fakt.“ „Drobný skutočný fakt“ má neodškriepiteľnú prevahu nad vymyslenou históriou.

Lyrickosť je daná tým, že sa dej nepodáva odkrytý, ale veci, na ktoré sa poukazuje, majú svoje vlastnosti – vonkajšie i vnútorné. Dramatickosť románu z obsahovej stránky je daná dramatickým napätím, ktoré sa formálne realizuje výstavbou textu, zámerným usporiadaním zložiek. Táto dramatickosť sa v *Súostroví* prelína celým dejom. Z jazykovej stránky sa dramatickosť manifestuje využívaním dialogickej reči pri výstavbe textov. V románe sa neuplatňuje čistý a jediný slohový postup a ani nie rovnaké tempo a rovnaký rytmus prejavu. Nielen rozprávanie sa mieša a strieda s opisom, ale aj zobrazovací postup sa strieda s dialógom, ba navyše sa aj reč postáv (dialóg) mieša s rozprávaním a s opismi.

V románe za podstatnú zložku považujeme autora, tvorca a *stvoriteľa* diela. Okrem autora sa prevažne stretávame s rozprávaním a rozprávačmi. Michel Butor považuje za jediný epický princíp v románe – rozprávača. Dnes sa problematika kategórie rozprávača stala jednou z najčastejšie spracovaných literárnoteoretických tém. Moderný román problém rozprávača a rozprávania stavia do popredia. Avšak tento problém, ktorý sa zdá byť vyčerpaným ani zďaleka nie je.

Úloha rozprávača v faktografickej próze *Súostrovie GULAG* nie je jednoznačne determinovaná. Rozprávač patrí do rozprávania, a nie do sveta skutočností. Je preto podľa týchto definícií dosť problematické a polemické vymedziť postoj, pôsobnosť a podstatu autora, či rozprávača.

V oblasti rozprávačských postojov Nora Krausová na základe bohatej literárnoteoretickej literatúry vymedzuje štyri základné typy, a to rozprávača *autorského*, *personálneho*, *priameho* a *«oka kamery»*.

Pri analýze diela *Súostrovie GULAG* čitateľ nachádza vo väčšej či menšej miere každý typ z týchto rozprávačských postojov, keďže dielo je veľkým komplexom, pozostávajúcim z množstva postáv a osudov. Tak sa *autorský rozprávač* javí v podobe nezainteresovaného pozorovateľa všetkého, čo sa deje. Všima si tak vonkajší, ako aj vnútorný život všetkých postáv, pozná ich najskrytejšie myšlienky, ich historické a sociologické súvislosti rozprávaného príbehu, môže informovať o udalostiach, ktoré sa súčasne odohrávajú na rozličných miestach. (všvedúci rozprávač).

Personálny rozprávač sa od autorského odlišuje v tom, že zobrazuje len jednu postavu v celkovej šírke jej vonkajšieho a vnútorného života. Ostatné postavy „vidí“ len zo zorného uhla tejto postavy. Najčastejšie sa stotožňuje s hlavnou postavou diela, ale môžu to byť aj iné postavy a môžu sa i striedať. Rozprávanie (ako aj u autorského rozprávača) sa realizuje v 3. osobe a v minulom čase, často sa používa vnútorný monológ.

Priamy rozprávač si všima vnútorný život jednej postavy a pri ostatných postavách zaznamenáva iba ich vonkajšie prejavy. Je to najzjavnejší rozprávač – obyčajne sa stotožňuje s jednou z postáv a rozprávanie sa viaže na 1. osobu (ich-forma). Keď je objektom iná postava, v skutočnosti ide nie o priameho, ale o autorského rozprávača, aj napriek tomu, že sa realizuje v ich-forme. Autor v *Súostroví GULAG* používa formu rozprávania v prvej osobe a rozprávačom je sám autor, ktorý je aj ústrednou postavou diela. Rozprávanie v prvej osobe mu umožnilo vytvoriť želaný charakter príbehu, ktorý je písaný vo forme spomienok.

Rozprávač užívajúci metódy „*oka kamery*“ znázorňuje vonkajšie prejavy a vzhľad všetkých postáv; opisy správania, dialógy, gestá majú poukazať na vnútorný život postáv. Takýto rozprávač, akoby *okom kamery* pozoroval správanie všetkých postáv. Neusiluje sa o stvárnenie psychologického sveta. Z opisu vonkajších činov nemusí však záväzne v čitateľskej komunikácii rezonovať jednoznačne dotvorený obraz vnútorného sveta a v tom je aj jeho výhoda (rozprávača). Čitateľ si môže totiž dotvoriť obraz vnútorného sveta podľa vlastnej predstavivosti.

Solženicynove poňatie človeka je také, že by sme v žiadnej z jeho próz ne našli postavu, ktorá by viditeľne a plne zastupovala autorský subjekt vrátane jeho básnického svetového názoru. Tento umelec, ktorý by mal stokrát právo písať otrasné spovede, je najmenej zo všetkého autobiografický a snaží sa, aby vnucoval čitateľovi svoju osobnú skúsenosť. Dokonca aj tam, kde rozpráva v prvej osobe a kde má rozprávač niektoré rysy spojené s autorovou biografiou, má subjektivizované rozprávanie skôr charakter svedectva o objektívnych

udalostiach, rozprávač nie je priamym aktérom deja, ale len autentickým pozorovateľom.

Dôležitou súčasťou každého románu sú aj jeho postavy, vklúčené do kolobehu udalostí a vecí. Solženicyn odovzdáva svoj hlas postavám a oni žijú predovšetkým v danej chvíli a tá chvíľa od nich vyžaduje mnoho energie a pozornosti, je veľmi fyzicky a psychicky náročná, že neostáva čas na obsiahle myšlienky. Postavy, hlavné aj epizodické, majú tu už za sebou román života a teraz pred nami žijú vlastne jeho výsledkom. Každá postava má a nesie svoje osobitné bremeno osudu. Z tohto aspektu sa nedá povedať, že by jedna postava bola nadradená nad tou druhou a naopak. Všetky sa podiehajú na výslednom obraze doby.

Solženicyn necháva čitateľa rozmýšľať a provokuje ho k rozmyšľaniu. Solženicyn ide vždy *in medias res*, minulosť sa pripomenie neskôr, a to v spomienkových útržkoch. Táto minulosť má sama rôzne časy, Solženicyn ich nerozpráva chronologicky, ale na preskačku. Solženicyn sa nezaoberal otázkou historického pohľadu na svet, ale otázkou hlboko prítomnou a súčasnou.

* * *

Niektorí teoretici považujú dielo *Súostrovie Gulag* za esej. Preto sme sa rozhodli pokračovať v hľadaní odpovedí aj na túto otázku. Esej sa zaraďuje do beletristických žánrov. V beletristických žánroch sa autor vo väčšej miere sústreďuje na formu vyjadrovania, ktorá je voľnejšia a pútavejšia. Používajú sa rečovo-štylistické prostriedky, najmä metafory, porovnávanie, názorné zobrazovania a plastické opisy. V beletristických žánroch teda nejde iba o odraz, ale o reflexiu aktuálnej spoločenskej reality a faktov. Nejde iba o jej fotografické zachytenie, ale o jej vyobrazenie, obrazné znázornenie. Toto zobrazovanie má slúžiť názornejšiemu presvedčaniu, chápaniu ideového obsahu textov, pôsobivejšiemu podnecovaniu čitateľa k aktivite. Beletristické žánre sa od iných žánrov odlišujú okrem zobrazovania aktuálnej sociálnej reality najmä adresnou dokumentárnosťou, lebo takéto beletristické žánre vždy v sebe obsahujú aktuálnosť a dokumentárnu adresnosť (Esej znamená v latinčine v podstate úvaha, uvažovanie. Je však gréckeho pôvodu. Z latinčiny sa potom esej ďalej dostala do francúzštiny a angličtiny, kde má ten istý alebo podobný význam).

Predmetom esejí boli vždy závažné a dlhodobéjšie pôsobiace ideové problémy. Autor si však spravidla nenárokuje v znalostiach problematiky úplne nahradiť odborníka-vedca. Nemusí vždy predkladať nové poznatky o veciach, javoch a udalostiach. Uspokojuje sa tým, že niekedy odkrýva iba nové vzťahy, súvislosti, návaznosti, najčastejšie však, že už poznané aktualizuje. Predmet vidí z nového aspektu. Teda aktualizuje už poznané.

Predmetom eseje sú často také spoločenské javy a udalosti, ktoré sú ešte len na začiatku svojho zrodu. Preto sa autor týchto javov a udalostí zmocňuje pohotovo. Esej nastoľuje problém vždy v závislosti a súvislosti s ostatnou spoločenskou realitou. A v tejto súvislosti ho aj vysvetľuje. Nenárokuje si však poukázať a vyčerpávať všetky závislosti a súvislosti, ale vyberá si tie najdôležitejšie, najaktuálnejšie, alebo najproblematickejšie. Esej má čiastkový predmet, je to výsek z problematiky. Esej vznikla z filozofických úvah, ktoré pojednávajú o najvšeobecnejších zákonoch vývoja prírody, ľudskej spoločnosti a myslenia, pričom základnou otázkou bola otázka vzťahu myslenia k bytiu. Esej nie je forma vedeckej literatúry, no svojimi myšlienkami pomáha výskumu, literárnej vede, filozofii. Má úvahový charakter, meditatívne vlastnosti a poznávací a hodnotiaci postoj k spoločenskej realite.

Esej sa často orientuje na problematiku, ktorá je jej *ešte* alebo *už* nedostupná, alebo taká, ktorá je už zabudnutá a treba ju zaktualizovať, spopularizovať alebo interpretovať. Subjektívnosť je podstatný znak eseje. Prejavuje sa v osobnom pohľade autora na spoločenskú realitu. Axiologickosť (filozofické skúmanie charakteru hodnôt – pozn. autora) eseje sa odráža v jej funkcii, ktorá popri presvedčovacej a poznávacej priberá aj funkciu estetickú. Pri skúmaní vnútorných, ale i vonkajších (formálnych) hodnôt eseje sa zistilo, že autori boli osobnosti, ktoré nielenže dokonale ovládali problematiku predmetu svojej eseje, nielenže to boli vzdelaní, ale aj skúsení ľudia a problém vedeli stvárniť, spracovať na vysokej profesionálnej alebo umeleckej úrovni. Esejisti vždy radi využívali princíp vyjadrený v krátkej forme, poredkádlá, sentencie, stručne vyjadrené múdrosti, aforizmy vo forme citátov, parafráz, odvolávok. Autori v esejách vyjadrovali aj svoje pocity a často aj celé životné obrazy.

Esej vychádza z úvahy, neuspokojuje sa s povrchným skúmaním vecí, javov a udalostí, ale preniká do ich podstaty, neskúma ich izolovane, ale v súvislostiach a zároveň zovšeobecňuje. Autor si však nenárokuje vyčerpávajúci vedecký postup pri hodnotení a poznávaní predmetu. Uspokojuje sa s čiastkovým, *dnes* jestvujúcim stupňom poznania. Predmet však ostáva nanajvýš aktuálny.

V esejí silným faktorom je aj osobnosť autora, ktorá sa zvyčajne teší dôvere čitateľa. Esej je nielen hodnoverná (autor môže povedať pravdu, lebo ju pozná), ale aj dôveryhodná (autor chce poznať pravdu).

Pokiaľ ide o upútanie a udržanie pozornosti, tu esej svojou dynamickosťou, nevyčerpatelnosťou, dôraznosťou tých najaktuálnejších súvislostí, humoristickým, ironistickým, až satirickým pohľadom, často aforizmami, striedaním racionálnych a emocionálnych partií a ich prelínaním, nesporne pozornosť strháva a bez väčších ťažkostí udržuje.

V esejí prevládajú dva štýly: odborný a umelecký, lebo stvárňovanie predmetu obsahuje prvky vecnosti a estetická. Charakteristická je ich symbiózna po-

vaha. Používanie iba jedného z oboch štýlov nie je pre esej vlastné, charakteristické. Iba jednému z nich nepatrí.

Axiologickosť eseje sa prejavuje aj v jej štýle, ktorý je úvahový a bohatý na hodnotiace prvky. Esejistický štýl je pôsobivý, preto aj účinný, snaží sa o originalnosť, neznaša priemernosť, frázy, opakovanie známych skutočností, aj v poznanom sa usiluje povedať to, čo je nové, resp. vidieť to z nového zorného uhla pohľadu. O esejistickom štýle sa hovorí, že je brilantný, subjektívny, sugestívny, zápalistý, atraktívny, ornamentálny, nenútený, prirodzený, pôvabný, duchaplný, živý, komunikatívny, atď.

Kompozícia eseje je podmienená subjektívnosťou, nesystematickosťou a čiastkovosťou autorského pohľadu na predmet. Preto je iba načrtnutá, nevypracovaná, voľná, čast až nedisciplinovaná.

Súostrovie Gulag je esej, zahrňujúca a obsahujúca aj románové znaky a črty. Je to dielo najviac podobajúce sa na esej, na obrazné filozofovanie, pre ktoré je charakteristické rozsiahle rozprávanie o otrasných skutočnostiach života. Alexander Solženicyn v *Súostrovi Gulag* rozpráva a zachytáva tú najkrutejšiu realitu doby, stalinský politický systém, kult osobnosti a s ním späté nekonečné, zámerné a systematické mučenie a ničenie osobnosti a podstaty človeka. Predmetom jeho autorského záujmu sa stali závažné a aktuálne spoločenské problémy a otázky. Zosystematizoval a dokumentárne podložil výpovede mnohých ľudí, z ktorých najdôležitejšou sa javí subjektívna autorova výpoveď.

Z použitej literatúry:

DROZDA, M.: Babel, Leonov, Solženicyn. Praha 1966.

HARPÁŇ, M.: Teória literatúry. Bratislava 1994.

JURČO, M.: Paradoxný svet literatúry faktu. Banská Bystrica 2000.

KAYSER, W.: Das sprachliche Kunstwerk. Bern – München, s. 359

KRAUSOVÁ, N.: Epika a román. Bratislava 1964.

KRAUSOVÁ, N.: Rozprávač a románové kategórie. Bratislava 1977.

ЉUBИМОВ, J.: К 80-летию со дня рождения Александра Солженицына.
www.vor.ru

MARUŠIAK, O.: Štvanec a útočník. Život a dielo Alexandra Solženicyna. Bratislava 2001.

MARUŠIAK, O.: O pekle zvanom GULAG. Literárny týždenník, 27. januára 1995, s. 8-9.

MATYUŠOVÁ, Z.: Cestou k človeku. (Viktor Astafjev a jeho tvorba). Nitra 2003.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava 1977.

ANTONOV, O.: Александр Солженицын – демонический пророк.
www.whoiswho.ru

POSPÍŠIL, I.: „Архипелаг ГУЛАГ“ и русская традиция преодоления литературы“. In: A. I. Solženicyn. Bratislava 1992, s. 69-77.

Russian culture navigator, www.vor.ru/culture/cultarch50_rus.html

SOLŽENICYN, A.: Rakovina. Bratislava, 1991.

SOLŽENICYN, A.: Súostrovie Gulag I, II, III. Bratislava: Tatran, 1991.

ŠALAMOV, V.: Kolymské poviedky. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1992.

А. Солженицын. <http://ais.tsygankov.ru>

СОЛЖЕНИЦЫН, А.: Интервью приволжской лиге журналистов – октябрь 2002. www.lib.ru

Александр Солженицын – демонический пророк конца эпохи; автор Олег Антонов, www.whoiswho.ru/russian/Password/journals/11999/soljenicynr.htm

Журнал «СЛОВО 1». Москва 1990.

Журнал «СЛОВО 7». Москва 1990.